

Millî Mecmûa

24

Kim var imiş biz burada yoğ iken?

OCAK - SUBAT 2022

DOSYA KONUSU:
FAHR-İ ÂLEM'E HÜRMET

ISSN 2667-4637

9 772667 463702

Fiyatı: 42,00 ₺

İtâb/Uyarı Âyetlerinin Te'vilinde İmam Mâtürîdî'nin Usûlü

FATMA GÜNAYDIN

Şüphesiz ki İmam
Mâtürîdî ve diğer
kurucu imamların
yaklaşım biçimleri,
İslam ümmetinin
Peygamber
tasavvurunu inşa eden
ve besleyen unsurların
başında gelmektedir.

Bu makale 'Mâtürîdî'nin Kelam Sisteminde Peygamberlerin İsmeti' isimli doktora tezinden üretilmiştir.

İlahi bildirimlerin, içlerinden seçilmiş peygamberler aracılığı ile insanoğluna ulaşması sünnetullah gereğidir. İlahi mesaj, Allah'ın seçtiği elçilere bildirilmiş ve onların yaşantısı üzerinden mesajın yaşanabilirliği örneklenmiştir. Peygamberler, aldıkları vahyi, uygulamanın yanında insanlara bildirmek ve örneklemek gibi büyük bir vazifeden mesul tutulmuşlardır. Bu durum, onlarla ilgili olarak, hem vahye muhatap 'kul' olmaları, hem de insanlar için dünyevi ve uhrevi mevzularda 'itaat makamı'nda bulunmaları gibi iki önemli konumu beraberce dikkate almamızı zorunlu kılar. Peygamberlerin ve özelde Hz. Peygamber'in (a.s) dinin anlaşılmasındaki vazgeçilmez konumunu düşünürsek onları doğru tanımanın bu iki konumu doğru anlamamızdan geçtiğini söylemek yanlış olmasa gerektir. Özellikle itâb ayetlerini okurken Hz Peygamber'in bu iki yönünü her zaman zihinde tutmanın önemi aşıkardır. Nitekim aktaracağımız teviller bunun en güzel örneklerinden birini oluşturmaktadır.

Makalemiz İmam Mâtürîdî'nin itâb ayetlerini açıklarken nasıl bir yorumlama biçimi geliştirdiğini ve bu konuda gösterdiği özeni dikkatlerinize sunmayı hedeflemiştir. Şüphesiz ki İmam Mâtürîdî ve diğer kurucu imamların yaklaşım biçimleri, İslam ümmetinin Peygamber tasavvurunu inşa eden ve besleyen unsurların başında gelmektedir.

Uyarı ayetleri olarak tanımlayabileceğimiz itâb ayetleri, en genel anlamda, Hz. Peygamberin uygulamaları esnasında aldığı ilahi ikazları ifade etmektedir. Konu, peygamberlerin sıfatlarından 'ismet' sıfatı başlığı altında yer alır. Kelam

eserlerinde peygamberlerin günah işleyip işlememeleri -bir mesele olarak- teorik düzeyde ele alınırken, tefsirlerde özellikle itâb ayetlerinin yorumlarında, daha ayrıntılı açıklamaları bize sunmaktadır. İnceleyebildiğimiz kadarıyla İmam Mâtürîdî'nin düşünce sisteminde ismetü'l-enbiya¹ konusu peygamberin dindeki konumunu anlama noktasında merkezi bir öneme sahiptir. Hz. Peygamber'in zikrinin geçtiği hemen her konuda onun ismetinden bahsetmesi, Mâtürîdî'nin sisteminde ismet anlayışının, nübüvvet teorisinin dayanak noktalarından biri olduğu düşüncesini teyit etmektedir. Hz. Peygamber'in ismeti, mesela fetanet sıfatıyla kıyaslandığında peygamberin şahsına ait bir özellik olmaktan daha öte bir fonksiyona sahip gözükmektedir. Çünkü masum olması, itaat makamı olmasının gerektirdiği bir durum olarak algılanmıştır. İnsanları günah işlememeye davet edenin günah işlemesi, bulunduğu konum itibarıyla tenakuz oluşturur. Ancak aynı zamanda imtihana tabi bir kul olması, günah işleme potansiyelinin mevcudiyetini de iktiza etmektedir. O halde bu iki durumun peygamberler ve Hz. Peygamber şahsında doğru bir zemine oturtulması Peygamber tasavvurumuzu oluşturan belirleyici unsurlardan biri olmaktadır.

Meselenin bir diğer önemli yanı; Mâtürîdî'nin bir mezhep imamı olmasıdır. Şüphesiz ki bu, takipçileri üzerinden önemli bir coğrafyanın peygamber algısının teşekkülünde müessir olduğu anlamına gelmektedir. Mâtürîdî'nin tefsiri olan *Te'vilat*'ın, Sünni geleneğin ilk dirayet tefsiri olarak tanımlanabilecek bir özelliğe sahip olması da ayrıca önemsenmesi gereken bir husustur.

Biz bu önemli ismin bu önemli eserinde itâb ayetlerinin nasıl tevîl edildiğini anlamaya çalıştık. Bu esnada dikkatimiz çeken husus, Mâtürîdî'nin ayetleri belli bir tasnife tabi tutması idi. Bu tasnif üzerinden Hz. Peygamber'e bakışını okumaya çalıştık. Yaklaşımları, onun Peygamber tasavvurunun çerçevesini anlayabilmemiz için bize oldukça önemli ipuçları sunmaktadır.

Mâtürîdî, itab ayetlerine dair tevillerini başlıca dört husus etrafında inşa etmektedir. Bu meseleyi öncelikle itâb/uyarı âyetlerinde bulunan hitâbın, muhatabının Hz. Peygamber olup olmadığı meselesini ele alarak incelemeye başlar. Daha sonra nehiy âyetlerindeki üslubun 'sakındırma' anlamı taşıyıp taşımadığını irdeler. Bu iki kategoriye sığmayan âyetlerde yer alan sakındırma ifadelerinin, fiili durumun oluşmadığı halde bir eğitim üslubu olarak kullanıldığı tespiti yapar. Yine te'vile ihtiyaç devam ediyorsa bu ifadelerin, Peygamberlerin imtihan edilme gerçeğinin bildirilmesi amacıyla matuf olarak anlaşılması gerektiğini ifade eder. Bu dört yaklaşım bazen sırasıyla bazen de yer değiştirerek Mâtürîdî'nin te'villerinde karşımıza çıkar. Şimdi bu yaklaşımları ayrı ayrı ele alalım.

a) Muhatabın Tespiti

Mâtürîdî Hz. Peygamber'in ismetini tartıştığı emir, nehiy ve de itâb içerikli âyetlerde önce hitâbın kime olduğu ve bu hitâptan murâdın ne olduğunu tartışır.

¹ Günaydın, Fatma, Mâtürîdî'nin Kelam Sisteminde Peygamberlerin İsmeti, Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2013.

Özellikle Hz. Peygamber'e yönelik olup da nehiy anlamı taşıyan âyetler peygamberin masumiyeti meselesi ile birlikte düşünüldüğünde te'vile ihtiyaç hissettirmektedir. Mâtürîdî bu problemin farkındadır ve önce nehiy içerikli âyetlerin kimi muhatap aldığıнын ve hitâbtan murâdın ne olduğunun tesbitine çalışır.

Uyarı ayetleri olarak tanımlayabileceğimiz itâb ayetleri, en genel anlamda, Hz. Peygamberin uygulamaları esnasında aldığı ilahi ikazları ifade etmektedir. Konu, peygamberlerin sıfatlarından 'ismet' sıfatı başlığı altında yer alır.

Bazı âyetlerde kimlerin kastedildiği açıkça belirtilmediği için müfessirler âyetlerde yer alan bazı hitâbların kimi veya kimleri murâd ettiği konusunu belirlemek için çeşitli yorumlar yapmışlardır. Tefsircilere göre bazen müfred (tekil) sigâ ile hitâb edilmek suretiyle bir kitle hedeflenmiş bazen de cemi (çoğul) sigâ kullanılmış fakat bir şahıs kastedilmiştir. Mesela 'Hâlâ onların size inanacaklarını mı umuyorsunuz'² şeklindeki âyeti hakkında Mâtürîdî'nin aktardığına göre müfessirler, hitâbın umumi gözükmekle birlikte hususen Hz. Peygamber'e olduğu görüşünü benimserler.³ Bazıları da umumla kastedilenin umum olması gerektiğinden hareketle burada murâdın Hz. Peygamber ve ashâbı olduğu görüşündedir. Bu yorum farklılıkları her zaman çok değişik sonuçlara götürmüyor olsa da bazen hitâbla kastedilenin kim olduğunu belirlemek o âyetten çıkarılacak hüküm veya sonuçlar açısından önem arz eder.⁴ Özellikle nehiy manası taşıyan âyetlerin muhatabının Hz. Peygamber olması durumu ismet konusu açısından önemlidir. Bu nedenle olsa gerek İmam Mâtürîdî ismet meselesine temas ederken önce hitâb konusunu irdelemeyi tercih eder. Ona göre ilk bakışta Hz. Peygamber'e hitâb edildiği kanaati uyandıracak pek çok âyet aslında başkasına hitâb etmektedir. Bu mesele onun te'vil usulü açısından önemli olduğu kadar Hz. Peygamber'e olan bakışı açısından da önemlidir. İmam Mâtürîdî'nin bazı âyetlerde yer alan 'şu günahları yapma' şeklindeki hitâbın Hz. Peygamber'e yönelik olarak algılanmaması gerektiğini düşünmektedir. Bu konuya örnek teşkil edecek bazı âyetler ve hitâblar konusunda Mâtürîdî'nin yaptığı yorumları şöyle aktarabiliriz:

² el-Bakara 2/75.

³ Mâtürîdî, *Te'vilat*, I, 161.

⁴ Mesela "Ey Peygamber, sana... amca, hala, dayı kızlarını... helal kıldık" buyrulurken muhatabın Hz. Peygamber olması, hitâbın sadece onu murâd etmesi anlamına gelmemektedir. el-Ahzab 33/1.

'Allah ile beraber başka ilah edinme. Sonra kınanmış ve uzaklaştırılmış olarak cehenneme atılırsın.⁵ Burada hitâb Hz. Peygamber'e olmakla birlikte başkaları kastedilmiştir.⁶

- 'Ey peygamber, Allah'tan kork, kâfir ve münafıklara itaat etme.' 'Hitâbın zahirî Hz. Peygamber'e de olsa genel olarak bütün insanlara olması caizdir'⁷

- 'Eğer sana indirdiğimiz şeyden şüphe içinde isen, senden önce Kitâbı (Tevrat'ı) okuyanlara sor. Sana Rabbinden Hak gelmiştir, sakın şüphelenenlerden olma.'⁸ Hitâbla kastedilenler başkalarıdır.⁹

- 'Allah'ın âyetlerini yalanlayanlardan olma'¹⁰ Bu hitâbtan murâd başkalarıdır.¹¹

- 'Bunlar, Rabbinin sana vahyettiği bazı hikmetlerdir. Allah ile birlikte başka ilah edinme. Sonra kınanmış ve Allah'ın rahmetinden kovulmuş olarak cehenneme atılırsın.'¹² Buradaki hitâb onun şahsında herkesedir. Hitâb ona olmakla birlikte başkaları murâd olunmuştur.¹³

- 'Yaptığın iyiliği çok görerek başa kakma!'¹⁴ Bu hitâbtan murâd Peygamberin dışındakilerdir.¹⁵

- 'Allah'ın her şeye kadir olduğunu bilmez misin?'¹⁶ Hitâb Resulullah'adır, hitâbla kastedilenler ise bir önceki âyette zikredilenlerdir.¹⁷

- 'O halde onlar hakkında (Kur'an'daki) apaçık tartışma (yı aktarmak)tan başka tartışmaya girme ve bunlar hakkında onlardan hiçbirine bir şey sorma.'¹⁸

Buradaki hitâb tüm müminleredir. Kafirlerle derin tartışmalara girmeme konusunda tedbîb etme maksatlıdır (Peygamber'in bunu yapması muhtemel değildir).

- 'Sen önce gönderdiğimiz elçileri sor',¹⁹ burada hitâb görünürde peygambere olsa da başkalarına emirdir.²⁰

- 'Ondan hiç şüphelen olmasın.'²¹ Hitâb Hz. Peygamber'in kendisine de olabilir onun dışındakilere de.²²

⁵ el-İsra 17/39.

⁶ Mâtürîdî, *Te'vilât*, VIII, 277.

⁷ Mâtürîdî, *Te'vilât*, XI, 295.

⁸ Yunus 10/94.

⁹ Mâtürîdî, *Te'vilât*, VII, 108-110.

¹⁰ Yunus 10/95.

¹¹ Mâtürîdî, *Te'vilât*, VII, 110.

¹² el-İsra 17/39.

¹³ Mâtürîdî, *Te'vilât*, VIII, 277.

¹⁴ el-Müddesir 74/3-4.

¹⁵ Mâtürîdî, *Te'vilât*, VI, 235.

¹⁶ el-Bakara 2/106.

¹⁷ Mâtürîdî, *Te'vilât*, I, 202.

¹⁸ el-Kehf 18/22.

¹⁹ ez-Zuhuruf 43/48.

²⁰ Mâtürîdî, *Te'vilât*, XIII, 253.

²¹ el-Hud 11/17.

²² Mâtürîdî, *Te'vilât*, VII, 146.

– ‘Yaptığın iyiliği çok görerek başa kakma’²³ Burada hitâb Peygamber dışındakileredir.²⁴

– ‘Belini büken yükünü üzerinden kaldırmadık mı’²⁵ Her ne kadar muhatap o ise de kasıt ümmetidir.²⁶

Hz. Peygamber’in zikrinin geçtiği hemen her konuda onun ismetinden bahsetmesi, Mâtürîdî’nin sisteminde ismet anlayışının, nübüvvet teorisinin dayanak noktalarından biri olduğu düşüncesini teyit etmektedir.

Tekrara düşme endişesine rağmen bu ifadelere yer vermemizin nedeni İmam Mâtürîdî’nin bu mevzudaki yaklaşımını birleştirmektir. Konu ile ilgili yorumlar yukarıda aktardığımızla sınırlı değildir. Muhatabın kim olduğuna dair başka görüşleri de değerlendiren Mâtürîdî netice olarak bu tarz âyetlerde muhatabın Hz. Peygamber olduğunu düşünmemektedir. Buna rağmen yaptığı te’vilin kesinlik arz etmediğini dile getiren ifadelere de yer verir. Kullandığı ‘her ne kadar te’vil de olsa bu hitâbtan murâd Hz. Peygamber dışındakilerdir.’²⁷ ifadesi onun konuyu bu şekilde anlamasının bir yorum/tercih meselesi olduğunu göstermektedir. Mâtürîdî bu tarz hitâblarda Hz. Peygamber’in kastedilmediğini düşündüğü halde hemen her yerde hitâbın Peygamber’e olması ihtimalini de zikretmiştir. Eğer hitâb peygambere ise âyet nasıl anlaşılmalı sorusunu mutlaka ele almış yani iki ihtimali de göz önünde bulundurarak yorumlar yapmıştır. Kendi tercihini zikrettikten sonra diğer görüşleri aktarmasını ve yorumlamasını iki şekilde anlamak mümkündür. Ya diğer ihtimallere kendisi de iştirak etmekte/caiz görmektedir (Çünkü hitâbın başkalarına olması konusu kesinlik taşımamaktadır). Ya da kendisi paylaşmadığı halde diğer ihtimalleri kendi görüşüyle uyumlu olacak şekilde yorumlama ihtiyacı hissetmektedir. Kanaatimizce kendisi diğer ihtimalleri mümkün görmemekle beraber onları, Hz. Peygamber hakkında yanlış anlaşılmalara müsaade etmemek için yorumlama gereği hissetmektedir. Çünkü hitâbın Hz. Peygamber’e yönlendirilmesi durumunda onunla ilgili yanlış vehimlerin oluşması kaçınılmazdır. Buna engel olmak için tüm ihtimallerin uygun şekilde açıklanması gerekmektedir. Bununla ilgili verilecek örneklerde hem ismet açısından hem de İmam Mâtürîdî’nin Hz. Peygamber tasavvuru açısından önemli ipuçları bulunduğu kanaatindeyiz. ‘Eğer sana indirdiğimiz

²³ el-Müddesir 74/6.

²⁴ Mâtürîdî, *Te’vilât*, XVI, 235 vd.

²⁵ el-İnşirah 94/2-3.

²⁶ Mâtürîdî, *Te’vilât*, XVII, 253 vd.

²⁷ Mâtürîdî, *Te’vilât*, XVI, 235 vd.

şeyden şüphe içinde isen, senden önce Kitâb'ı (Tevrat'ı) okuyanlara sor. Sana Rabbinden Hak gelmiştir, sakın şüphelenenlerden olma.²⁸ Ona göre bu âyette;

- 1- Hitâb ona olsa da murâd (hitâbla kastedilen) başkasıdır.
- 2- Hitâb da murâd da başkalarıdır.
- 3- Hitâb ve murâd Hz. Peygamber'dir.

Mâtürîdî bu ve benzeri âyetlerde muhatabın Peygamber olarak algılanmaması gerektiğini düşünmektedir. Burada açıkça ifade edilmese de verilecek diğer örneklerde görüleceği üzere İmam, Hz. Peygamber hakkında 'Şüphelenenlerden olma'sı şeklindeki bir düşünceyi kabul etmez.

Mâtürîdî bu ve benzeri âyetlerde muhatabın Peygamber olarak algılanmaması gerektiğini düşünmektedir.²⁹ Burada açıkça ifade edilmese de verilecek diğer örneklerde görüleceği üzere İmam, Hz. Peygamber hakkında 'Şüphelenenlerden olma'sı şeklindeki bir düşünceyi kabul etmez. Ancak diğer şıkları da zikretmiş ve Hz. Peygamber hakkında oluşabilecek tüm vehimlerin önünün kapatan yorumlar yapmıştır. Mesela eğer bu âyetle kastedilen Hz. Peygamber ise, 'İndirdiğimizden şüphedeysen Kitâb'ı (Tevratı) okuyanlara sor' emri 'Sen onlara haber verdiklerinde şüphede olmadın Kitâb'ı (Tevratı) okuyanlara sor. Senin onlara bildirdiğin haberleri sana bildireceklerdir' şeklinde anlaşılmalıdır. Aslında kendisi hitâbın ona olmadığını düşündüğü halde Ebu Bekir el Asam'ın bu te'vilini de aktarır. Bu te'vilin ne anlamda kullanıldığını açıklar. Çünkü hitâbın Hz. Peygamber'e hamledildiği durumlarda nasıl anlaşılması gerektiği konusunda da açıklamalar yapılmalıdır. Kendisinin de benimsediğini ilk ihtimali açıklarken akla gelebilecek şu soruyu sorar: 'Murâd başkası ise hitâb niçin ona yöneltilmiştir? Buna şöyle bir örnekle izah getirir. Krallar tebaalarına hitâb edeceği zaman içlerinden ulularına ve hatırı sayılır kişilere seslenirler. Çünkü seviyesi düşük olanları muhatap almayı kendilerine yakıştıramazlar. Tıpkı bunun gibi Allah Peygamberinin şahsında diğer insanlara seslenmiştir.³⁰ Yani hedef diğer insanlara mesaj vermektir. Çünkü onların (peygamberlerin) şüpheye düşmeleri ihtimalleri kesinlikle yoktur. Bu tıpkı şuna benzer. Hz. Peygamber'in

²⁸ Yunus 10/94.

²⁹ Bu âyetin yorumundaki görüşünü, kendi görüşü olduğunu söylemeden açıklamıştır. Konu ile ilgili benzer âyetlere bakıldığında kanaatinin birinci şıktaki gibi olduğu rahatlıkla anlaşılır.

³⁰ Mâtürîdî, *Tevîlât*, VII, 108; VIII, 249 vd.

anne ve babası yaşamadığı halde âyette ona 'Senin yanında yaşlandıklarında onlara öf bile deme' hitâbı gerçekleşmiştir. Bu hitâbla diğer insanların kastedildiği nasıl aşikarsa 'Şüphelenenlerden olma, müşriklerden olma' gibi hitâblar da aynı minval üzeredir. Âyette onun şüphelenme ihtimalinin olmamasına rağmen böyle bir hitâbı içermesinin bir diğer gerekçesi (hikmeti) de şu olabilir. Kafirler Hz. Peygamber'e şeytanın ilka ettiğini söylüyorlardı. Bu âyetle Allah onun nezdinde bir pekiştirme, tesis, sabitleme olsun diye bu hitâbta bulunmuştur. Ya da burada onun şahsında şüphe içinde bulunan diğer insanlara seslenilmiştir.³¹

Peygamberde günahın sabit olduğunu sonra da kaldırıldığını söylemek ona göre iğrenç bir sözdür. Mâtürîdî'ye göre günah manası verilen kelime, günah anlamına gelmez. Gelse de bu hitâb 'ibtidâen' yani fiil vuku bulmadan önce gerçekleşmiştir ki o da Hz. Peygamber'in korunmasıdır.

Eğer hitâb ve murâddan kastedilen Hz. Peygamber olarak böyle düşünenler şunu kastetmiş olabilirler: Hz. Peygamberin henüz kendisine vahiy indirilip indirilmediği konusunda yakini gerçekleşmemişken bu durum olmuş olabilir.³² Ya da bu âyetle hitâb olunanlar Peygamber'in yanında bulunanlar da olabilir. Hz. Peygamber'in yanına kâfirler topluluk halinde ve tek tek geliyorlar ve ona soru soruyorlardı. Mâtürîdî burada hitâbın tek bir kişiye olmasını temellendirmek için gelenlerin tek olması ihtimalini zikrediyor gibidir. Ancak 'sana indirdiğimiz' ibaresi bu durumda hâlâ açıklamaya ihtiyaç hissettirmektedir. Ona da şöyle bir cevap verilmiştir. Hz. Peygamber'e indirilen herkese indirilmiş demektir, dolayısıyla peygamber'e indirilen onlara da indirilmiş demektir ve bu indirilenden şüphelenenler onlardır.³³

Bu örneği ele almamızın nedeni; Mâtürîdî'nin Hz. Peygamber'in 'şüphelenmiş olma' ihtimalini tamamen yok etmek için sarfettiği zihinsel çabayı göstermektir. 'Şüphede isen' tabirini 'şüphede olmadın' şeklinde anlamak, sen/muhatap sigasını, o (kafirler)/cemi gaib şeklinde yorumlamak Hz. Peygambere dair tasavvurunu anlamada önemlidir. Kanaatimizce Mâtürîdî, hitâb her ne manaya hamledilirse hamledilsin Hz. Peygamber hakkında zihinlerde herhangi bir vehmin oluşmasına izin vermeyecek şekilde te'vil yapma gayretindedir.

Bir başka örneğe geçelim: 'Allah ile beraber başka ilah edinme yoksa yerilmiş ve yalnızlığa itilmiş olarak kalırsın'³⁴ âyetinin yorumunda Mâtürîdî peygamber için

³¹ Mâtürîdî, *Te'vilât*, VII, 109.

³² a.yer.

³³ a.yer.

³⁴ el-İsra 17/22

bu durumun düşünülemez (gayrı mevhum) olduğunu söyler. Bununla beraber Resūlullah için gerçekleşmiş olan bu ve bunun gibi hitâbların ona hamledilmesinin müsahil/imkânsız da olmadığını ifade eder. Yani bu âyetle peygamberin kastedilmiş olma ihtimali müstahil değil mümkündür. Ancak bu imkânın realitede karşılığı yoktur. Bir şeyin aklen mümkün olması gerçekleşeceği anlamına gelmemektedir. Mâtürîdî burada âyetler arasında ilginç bir bağlantı kurarak şu örneği verir: Allah Teâlâ meleklerle ilgili olarak: 'İçlerinden her kim, "Allah'tan başka ben de şüphesiz bir ilahım" derse böylesini cehennemle cezalandırırız. İşte biz zâlimleri böyle cezalandırırız.'³⁵ buyurmuştur. Onlar kendilerine emredilen her şeyi yapan en şerefli varlıklar olmalarına rağmen bu lafzın (cehennem ve ceza) haklarında telaffuz edilmiş olması aklen mümkün olan ama pratikte gerçekleşme ihtimali olmayan bir durumdur. Peygamber için şirk koşma lafzının telaffuz edilmesi de bunun gibidir.³⁶ (Aklen mümkün olup realitede gerçekleşmemiş ve gerçekleşmeyecek olan). Yine peygamberin, anne baba ile ilgili hitâba muhatap olması da gerçekleşmesi aklen mümkün olup pratikte imkanı olmayan bir diğer örnektir. Yani hitâb şeklen peygambere olsa da muhatap bu gibi durumların (muhtemel ve mevhum) düşünülebileceği kimselerdir. Onlar da peygamber olmayanlardır. Allah Hz. Peygamber'in şahsında insanlara hitâbta bulunmuştur. Bu gibi (şirk, şüphelenme) durumların insanlara genel hitâblar yerine Peygamberler üzerinden yöneltilmesinin hikmetin ne olabilir sorusuna cevaben şöyle der: Allah bu şekilde insanlara şunu bildirmek istemiştir. Kıymeti ve konumu ne kadar yüce olursa olsun din konusunda hiç kimseye iltimas yoktur. O yüce kişilere bile bu konuda af yokken onun dündakiler/aşağındakiler için hiçbir af söz konusu olamaz.³⁷ 'Ey peygamber, Allah'tan kork, kâfir ve münafıklara itaat etme'³⁸ âyetinde hitâb zahiren Peygamber'e olsa da diğer insanların kastedilmiş olması mümkündür. Delili âyetin devamında yer alan 'O yaptıklarınızdan haberdardır' ifadesindeki cemi/topluluk ifadesidir.³⁹ Ancak burada hitâbın ona olduğu da farzedilebilir. Eğer hitâb sadece ona ise bu durum risaletin tebliği ve insanlardan gelecek zararlardan koruma/garanti konusundadır. Nehiy konusunda diğer insanlar bu hitâba girebilir ama bu konuda değil. Yani kafir ve münafıklara itaat hususunda âyet genele hitâb eder, âyetin ona has olan yönü mesajın tebliğ esnasında Allah'ın özel korumasına mazhar olmasıdır.⁴⁰ Görüldüğü gibi Mâtürîdî burada hitâbın genel olması hususunda ısrar etmemektedir. Çünkü âyetin zahiri anlamından tamamen uzaklaşmayı tercih etmemekte, ancak âyette nehyedilen hususları da yalnız Peygamber'e has bir durummuş gibi algılanmasına karşı tedbir almak istemektedir. Bu konuda aktarılan haberler, kâfirlerin Hz. Pey-

³⁵ el-Enbiya 21/29.

³⁶ Mâtürîdî, *Te'vilât*, VIII, 249 vd.

³⁷ A.g.e, VIII, 250.

³⁸ el-Ahzab 33/1.

³⁹ Mâtürîdî, *Te'vilât*, XI, 295 vd.

⁴⁰ a.y.

gamber'e ilahlarını reddetmeyi bıraktığı takdirde kendilerinin de onu ve rabbini bırakacaklarını teklif ettikleri esnada inmiş, onlara tabi olmaması konusunda uyarılmıştır. Eğer nehiy Peygambere has kabul edilecek olursa bu durum nehyin ismeti kaldırmaması ilkesi ile açıklanır.

Mâtürîdî'ye göre Hz. Peygamber'in duyduğu sıkıntı mucize getirememekten değil, onların imandan yüz çevirip ebeğli azaba düşer olmaları yani onlara olan aşırı şefkatinden duyduğu sıkıntıdır.

Bir başka örnek 'Sana kitap indirileceğini ummazdın -Ancak Allah'ın rahmeti ile- o halde kafirlere arka çıkma'⁴¹ âyetidir. Burada nehiy anlamı verilirse 'ismet mihneti kaldırmaz' ilkesi devreye girer. Ancak nehiy anlamı verilmeyebilir. Şöyle ki; sanki Hz. Peygamber onlara arka çıkma konusunda endişeye kapılıyordu ve âyet peygamberi temin için 'korkma sen onlara arka çıkmazsın' anlamında indi. Tıpkı onun hüznünü gidermek için 'onlar için kendini mahvetme' hitâbında olduğu gibi. Ona göre buradaki hitâbı Peygamber dışındaki insanlara hamletmek mümkündür ('Müşriklerden olma' âyetindeki gibi). Ancak âyetin baş kısmında 'sana kitap indirileceğini ummazdın' ifadesi bu hitâbın sadece peygambere olduğu şeklindeki anlayışa daha elverişli iken, hitâbı umuma hamletmesi, 'arka çıkma' ibaresini 'korkma arka çıkmazsın' şeklinde anlamak istemesi Mâtürîdî'nin Hz. Peygamber ile ilgili olarak insanların zihninde oluşacak en küçük bir vehme dahi tahammülünün olmaması şeklinde yorumlamaya müsaittir. Nitekim İmam, 'Allah'ın her şeye kadir olduğunu bilmez misin'⁴² âyetini 'sen zaten Allah'ın her şeye kadir olduğunu bilmektesin'⁴³ şeklinde anlamış bu ifadelerin ihsas ettireceği menfi mananın önüne geçmek için azami dikkat göstermiştir. Ayetlerin, Hz. Peygamber'in insan olmasından kaynaklanabilecek bazı temâyüllerine işaret şeklinde de algılanabilecek hususları ondan uzak tutmak için çaba sarf etmiştir. 'Sen de onların kiblesine dönecek değilsin. Sana gelen bunca ilim ve tecrübeden sonra onların asılsız telakkilerine uyacak olursan...'⁴⁴ âyetinin ilk kısmında Mâtürîdî muhatabı Hz. Peygamber kabul edip bu ifadelerin onun masumiyetinin ispatı olduğunu söylerken ikinci kısmın Hz. Peygamber'e uyarı olduğunu kabul ettikten sonra yine de hitâbın başkalarını kastetmiş olabileceğini söylemektedir. Aynı yaklaşımı İnşirah suresindeki yorumlarında da müşahede etmek mümkündür.

⁴¹ el-Kasas 28/88.

⁴² el-Bakara 2/106.

⁴³ Mâtürîdî, *Te'vilât*, I, 202.

⁴⁴ el-Bakara 2/145.

Mâtürîdî, İnşirah suresinin Hz. Peygamber ile Rabbi arasında özel manalar taşıyan bir sure olduğunu, tefsiri konusunda zorlamaya gidilmemesi gerektiğini söyler. Yani hitâb baştan sona Hz. Peygamber'edir. Ancak 'belini büken yükünü üzerinden almamak mı' âyetine gelindiğinde hitâbın kime olduğu meselesi tekrar gündeme gelir. Çünkü tefsirciler belini büken yük ifadesinin 'günah' anlamı vermişlerdir. Mâtürîdî müfessirlerin bu görüşünü doğru bulmaz. Peygamberde günahın sabit olduğunu sonra da kaldırıldığını söylemek ona göre iğrenç bir sözdür. Mâtürîdî'ye göre günah manası verilen kelime, günah anlamına gelmez. Gelse de bu hitâb 'ibtidâen' yani fiil vuku bulmadan önce gerçekleşmiştir ki o da Hz. Peygamber'in korunmasıdır.⁴⁵ Veya hitâb ona olmayabilir. Mâtürîdî'nin sadece bu âyete gelindiğinde hitâbı Hz. Peygamber'in dışındakilere yani ümmetine hamletmesi kanaatimizce yine aynı saikle yapılmış bir tevildir. Hz. Peygamber ile günah arasında bir ilişkinin tevehhüm edilmesi endişesi. Çünkü baştan sona peygamber ve rabbi arasında olan bir hitâbın bir yerde ümmete yönelmesi usul açısından tartışılabilir. Kaldı ki İmam, kendisi kelimeye risalet yükü olarak anlam vermiş ve kendi tevilinde sorun teşkil edecek bir nokta bırakmamıştı. Ancak kendisi katılmasa da böyle teviller yapılmıştır (yük kelimesinin günah olarak anlaşılması). Bu te'villerin de doğru bir zemine taşınması gerekmektedir. Günah anlamına gelse bile o takdirde muhatap ümmettir veya bu ifade başlangıçta yani günah işleme gibi bir durum gerçekleşmeden evvel hitâb gerçekleşmiştir.

'Yaptığın iyiliği çok görerek başa kakma' âyetinde muhatap Peygamberin dışındaki kimselerdir. Çünkü normal insanlarda bile iyiliği başa kakma çok yadırganacak bir tutum iken böyle bir hitâbı Peygambere yönelik olarak anlamak doğru olamaz. Bu ancak münafıkların yapacağı bir iştir.⁴⁶ Nitekim münafıklar iman ettikleri için Allah'a minnette bulunmaları sebebiyle âyete konu olup kınanmışlardı.⁴⁷

Aslında burada; aynı bağlamda, ard arda ve aynı sigâ ile (muhatap) gelen âyetlerin bir kısmının Hz. peygamber'e bir kısmının ümmetine hitâb ettiği şeklinde yorumlanması Kur'an'ı okurken sahip olunan Peygamber tasavvurunun metni anlamada ne kadar müessir olduğunu da göstermektedir. Mâtürîdî'nin tercih ettiği yorumu aktardıktan sonra diğer ihtimalleri de zikretmesi ve onlara yönelik açıklamalarda bulunması, metni anlarken tek ve mutlak yorumdan yana olmadığı şeklinde de yorumlanabilir. Mesela 'Yaptığın iyiliği çok görerek başa kakma' hitâbı aslında Mâtürîdî'ye göre -Hz. Peygamber'in böyle bir eylemi yapma ihtimali olmadığı için- ona yönelik değildir. Ancak sonuçta bu yaklaşımın bir tevil olduğunu da bildiği için hitâbın Hz. Peygamber'i murâd etmiş olabileceği ihtimalini de caiz görür ve 'o takdirde âyet nasıl anlaşılmalıdır'a şöyle bir cevap verir. Bu durumda âyetin

⁴⁵ Mâtürîdî, *Te'vilât*, XVII, 253.

⁴⁶ Mâtürîdî, *Te'vilât*, XVI, 237.

⁴⁷ 'Müslüman olmalarını bir lütufta bulunmuş gibi sana hatırlatıyorlar. De ki: "Müslüman olmanızı bir lütuf gibi bana hatırlatıp durmayın. Tam tersine eğer doğru kimselerseniz sizi imana erdirmesinden dolayı Allah size lütufta bulunmuş oluyor.' el-Hucurat 49/17.

anlatmak istediği şey; ismetin nehyi kaldırmadığını bildirmektir. Yani peygamberin masum olması ondan teklifi kaldıran bir durum değildir.

Buraya kadarki açıklamaları, Mâtürîdî'nin Hz. Peygamber'e yönelik emir ve nehiy içerikli âyetleri yorumlayışında birinci basamak olarak değerlendirebiliriz. Bundan sonraki adım hitâbın peygambere yönelik olması durumudur.

Mâtürîdî'nin bu yaklaşımları peygamberlerin masum oluşları ile ilgili ayetlerin doğru anlaşılması noktasında önemli açılımlar sunmaktadır. Peygamberlerden günah sadır oluşunu düşündürtecek bir kısım ayetler, bu yorumlar sayesinde ismeti zedelemeyecek bir zemine taşınmış olmaktadır.

b) Nehyin Sakındırma Anlamı Taşımaması

Mâtürîdî'nin nehiy sigasıyla inen âyetlerde hitabın peygambere olması durumunda nasıl bir anlama şekli geliştirdiğini araştırdığımızda şöyle birtevil ile karşılaştık. İlgili âyetlerdeki nehiy ifadeleri, peygambere herhangi bir eylemden sakındırmayı hedeflememektedir. Yani âyetin üslubu nehiy olmakla birlikte maksadı bir eylemden sakındırma değildir. Mesela;

1- 'Küfürde yarışanlar seni üzmesin'⁴⁸ Buradaki nehiy ifadesi Hz. Peygamber'i bir şeyden nehyetmek maksatlı söylenmemiştir. Bu ifadeler onun hüznünü teskin etmek, onu teselli etmek içindir. Hüznülenmek insanın elinde olan bir şey değildir o yüzden murâd olunan şey nehiy değildir.⁴⁹

2- Eğer onların yüz çevirmeleri sana ağır geldiyse; bir delik açıp yerin dibine inerek yahut bir merdiven kurup göğe çıkarak onlara bir mucize getirmeye gücün yetiyorsa durma, yap! Eğer Allah dileseydi elbette onları hidâyet üzere toplardı. O halde sakın cahillerden olma.⁵⁰ Bu âyet de Hz. Peygamber'i teselli amaçlıdır ve onu herhangi bir şeyden nehyetmemektedir. Kâfirlerin mucize getirdiği takdirde ona inanacaklarını söylemeleri ve onun mucize getiremeyeceği (Allah tarafından bu talebin reddedilişi) ve kâfirlerin de ondan yüz çevirmesi Hz. Peygamber'e çok ağır gelmişti. Mâtürîdî'ye göre Hz. Peygamber'in duyduğu sıkıntı mucize getirememekten değil, onların imandan yüz çevirip ebedi azaba düşer olmaları yani onlara olan aşırı şefkatinden duyduğu sıkıntıdır. İşte âyetin amacı Peygamber'in bu hüznünü gidermek ve onu teselli etmektir.

⁴⁸ Âl-i İmran 3/176.

⁴⁹ Mâtürîdî, *Tevîlât*, II, 483.

⁵⁰ el-En'am 6/35.

Burada hitâbın ona olduğu açık olduğu için, âyetin sonunda yer alan 'Cahillerden olma' ifadesi hitâb yönünden sorgulanmamıştır. (Normalde bu tarz âyetlerde hitâbın ona olmadığı şeklinde bir yorum yapılması beklenir). O halde bu hitâbın bir başka hikmeti olmalıdır. Hitâb ona olduğuna ve fakat onun cahillerden olma ihtimalinin bulunmadığına göre bunda bir başka sebep aranmalıdır. O da Allah'ın 'Cahillerden olma' hitâbıyla 'ismetin mihneti kaldırmadığını' öğretmesidir. Hz. Peygamber'in cahillerden olabileceğini söylemek caiz değildir. Ancak bu ifade geçtiğine göre burada bir te'vile ihtiyaç vardır. O da ismet mihneti kaldırmaz ilkesi ile açıklanabilir.⁵¹

Âyette, Hz. Peygamber'e önceki peygamberler gibi sabretmesinin gerekliliği, mucize isteği konusunda yapabileceği hiçbir şeyin olmadığı belirtilmiş ve ardından konu 'cahillerden olma' şeklinde bir hitâbla sonlandırılmıştır. Yani bu ifadelerin itâb şeklinde algılanmaya müsait bir bağlamı vardır. Mâtürîdînin ise konuyu Hz. Peygamber'in duyduğu aşırı üzüntü ve onun teselli edilmesi şeklinde yorumlaması onun peygamber tasavvurunu gösteren bir başka örnektir. 'Eğer gücün yeterse yere bir tünel kaz' beyanı Mâtürîdî'ye göre 'üzülme!' anlamında hüzünden nehyetmek maksatlıdır.

3- '... Belki de sana vahyolunanın bir kısmını terk edecek olursun'⁵² âyetinde yer alan 'lealle' edatının taşıdığı birkaç manadan biri de hafifletme ve tesellidir.⁵³

4- 'Ey peygamber! Eşlerinin rızasını arayarak, Allah'ın sana helâl kıldığı şeyi niçin sen kendine haram ediyorsun'⁵⁴

Mâtürîdî burada ilk bakışta nehiy anlamı taşıyan bu âyeti şöyle anlar. 'Onların rızasını talep ederek Allah'ın sana helal kıldığı şeylerden faydalanma konusunda kendini sıkıntıya sokma. Buradaki maksad onu nehyetmek değildir. Çünkü eşlerin rızasını istemek helal bir şeydir.'⁵⁵

5- 'Sana indirdiğimizden ötürü göğsünde bir sıkıntı olmasın'⁵⁶ Bu âyetteki nehiy sigasının nehiy anlamı değil teselli anlamı olması ihtimal dahilindedir. Bu âyetle ilgili Hz. Peygamber'in vahiy hakkında şüphe içinde olabileceği şeklinde yorum yapanlar olsa da Mâtürîdî'nin tercihi âyetteki nehyin nehiy manasından ziyade Peygamber'e üzümlü darlanmaması için verilen bir telkin olduğu şeklindedir. Yani âyette, kavmine tebliğ etme konusunda Allah'ın ona yüklediği sorumluluklar yüzünden darlanmaması gerektiği bildirilmektedir.⁵⁷

Hz. Peygamber'in göğsündeki sıkıntı ya tebliği esnasında karşılaşılabilecek tehlikelerden ya da şeytanın, kendisine gelen vahiylerin Allah tarafından gelmediği şek-

⁵¹ Mâtürîdî, *Te'vilât*, V, 53 vd.

⁵² Hud 11/12.

⁵³ Mâtürîdî, *Te'vilât*, VII, 137.

⁵⁴ et-Tahrîm 66/1.

⁵⁵ Mâtürîdî, *Te'vilât*, XVII, 45 vd.

⁵⁶ el-Araf 7/2.

⁵⁷ Mâtürîdî, *Te'vilât*, V, 287.

lindeki vesveselerinden kaynaklanması muhtemeldir. Allah bu âyetle hem onu bu hususlarda temin etmiştir hem de bu konularla ilgili sıkılıp darlanmaması gerektiğini bildirmiştir. Yani âyet Peygamberin üzüntü verecek şeyleri nefsinde barındırmaması yönünde telkin ve teselli anlamı taşımaktadır.

'Onlara üzülmeye'⁵⁸ âyeti de hem nehiy anlamı taşımış olabilir -Kâfirler'e karşı sert olması yumuşak davranmaması için- hem de tahfif ve teselli manasındadır ki bu da nefsinde hüznü kaldırması içindir.⁵⁹

(Ey Muhammed) Mü'min olmuyorlar diye adetâ kendini helak edeceksin⁶⁰

(Ey Muhammed) Onlar için duyduğun üzüntüler yüzünden kendini helak etme!⁶¹

'(Ey Muhammed) bu söze inananların üzülmeye neredeyse kendini mahvedeceksin'⁶² 'Onlara üzülmeye kurdukları tuzaktan endişeye düşme'⁶³

İmam yukarıda meallerini verdiğimiz dört âyete oldukça fazla göndermede bulunur. Çünkü Hz. Peygamber'in bazı yerlerde nehye veya itâba muhatap olması, onun kâfirlere olan aşırı şefkat ve acımasından kaynaklanmıştır. Mesela Abese suresindeki duruma sebep olan şey kâfirlerin iman etmemelerinden duyduğu gamın yüzüne yansımalarıdır.⁶⁴ Bu nedenle Allah onun üzülmemesi ve kendini mahvetmemesi için nehiy sigasında teselli içerikli hitâblarda bulunmuştur. Bu hitâblarda maksad nehiy değildir.

Kendisine indirilenlerin bir kısmını duyurmayı terk etme, onlara meyletme gibi hususların konu edildiği yerlerde de mutlaka bu âyetlere göndermeler yapan Mâtürîdî bu duruma, Hz. Peygamberin onlara duyduğu aşırı merhametinin sebep olduğunu belirtir. Bundan dolayı Hz. Peygamber'e bu konu ile yöneltilen nehiylerin nehiy değil teselli anlamı taşıdığını söyler.⁶⁵

c) Nehyin Fiil Vuku Bulmadan Önce Olması (İbtidâen)

Mâtürîdî'nin manası Hz. Peygamber ile birlikte düşünüldüğünde ismet açısından açıklama yapma ihtiyacı duyduğu diğer ayet grubu Allah'ın Hz. Peygamber'e menfi anlamlı eylemler konusunda 'yapma' şeklindeki hitaplarıdır. 'Yaptığın iyiliği çok görerek başa kakma' 'kâfir ve münafıklara itaat etme' gibi...

Mâtürîdî'ye göre bu beyanlardan peygamberlerin hassaten de Hz. Peygamber'in bu bu eylemleri gerçekleştirmeleri düşünülmemelidir. Çünkü bu hitablar böyle bir fiilin vuku bulmasından sonra değil önce gerçekleşmiştir. Yani bu eylemler peygamberden sadır olmamıştır. Mesela 'kâfir ve münafıklara itaat etme' buyrulurken Hz.

⁵⁸ el-Hicr 15/88.

⁵⁹ Mâtürîdî, *Te'vilât*, VIII, 61.

⁶⁰ eş-Şuara 26/3.

⁶¹ el-Fâtır 35/8.

⁶² el-Kehf 18/6.

⁶³ en- Nahl 16/127.

⁶⁴ Mâtürîdî, *Te'vilât*, XVII, 45.

⁶⁵ Mâtürîdî, *Te'vilât*, VII, 137.

Peygamber'in bu eylemi yaptığı anlaşılmalıdır. Tam aksine Hz. Peygamber'in nehye konu olan eylemi yapması söz konusu değildir. Fakat Allah'ın kendisini öğretmesi ve eğitmesi çerçevesinde bu sakındırmaya muhatap olmuştur. Yoksa Hz. Peygamber bunu yapmış ve ardından Allah Teâlâ bunu ondan nehyetmiş değildir.

Aynı şekilde mesela; 'Belini büken yükünü kaldırmadık mı'⁶⁶ âyetinden Hz. Peygamber'in yükü (vizrak) vardı ve kaldırıldı anlamı çıkarılmamalıdır (Çünkü yük/vizr kelimesi günah anlamına gelmektedir). Bu durum ibtidâen yani vuku bulmadan önce gerçekleşmiştir ki o da Hz. Peygamber'in ismeti /korunması şeklinde gerçekleşir. Âyet, Allah seni korudu, eğer korumasaydı senin belini büken yükler ve günahlar olurdu şeklinde anlaşılmalıdır.⁶⁷

Hız. Yusuf'un 'Allah'a inanmayan bir kavmin dinini terkettim' sözü için de aynı durum geçerlidir. Burada kastedilen; önce içlerinde idim (yani onların dinine mensup idim) sonra terk ettim şeklinde bir anlam değildir. İmam, onların dinini (ibtidâen) yani en başından itibaren terk etmiş olduğunun anlaşılması gerektiğini söyler. Bu çıkarım için bağlantı kurduğu ayetler Mâtürîdî'nin Kur'an'a vukufiyetini, ayetler arasında bağlantı kurmaktaki ustalığını da göstermesi açısından ilginçtir.

Nasıl ki 'Allah gökleri yükseltti' âyeti okunduğunda 'önce yerdeydi de sonra yükseltti' anlamı çıkmaz ise, (yarattığı ilk andan itibaren yükseltti manası anlaşılıyorsa) burada da aynı şey geçerlidir. Yine 'onları karanlıklardan aydınlıklara çıkardı' âyetinde onlar önce karanlıklar içindeydi sonra aydınlıklara çıkardı anlamı değil, karanlıklara girmeleri konusunda onları korudu (yani hiç girmediler) manası⁶⁸ anlaşılıyorsa peygamberin yükünü kaldırma ifadesinden de aynı şekilde bir mana çıkarılabilir.

Fetih suresinde Allah'ın Hz. Peygamber'in geçmiş ve gelecek günahlarını affetmesinden bahseden âyetin tevilde de Mâtürîdî bu durumu 'ibtidâen' ifadesi ile açıklar. Yani onun günahını başlangıç itibarıyla/ibtidâen bağışlaması demek onu günahlardan korunması demektir.⁶⁹ Yani fiilen vuku bulmasından önce gerçekleşmiş olanı haber vermektedir.

Bu açıklama, Hz. Peygamber'den zenb/günah anlamına gelecek fiillerin sadır olmaması anlamına gelmektedir. Çünkü en başında bu fiillerden korunmak suretiyle affa uğramış olması bunu gerektirir. Fakat başka bir bağlamda Mâtürîdî Hz. Peygamber'in zellelerinin bağışlanmasının tevbe, kefarete gibi sebeplere tevessül etmek suretiyle olduğunu da ifade etmektedir. Çünkü o ve ümmeti şeriatın ahkâmından sorgulanacaklardır.⁷⁰ Burada da sanki gerçekleşmiş bazı durumlardan bahsediyor gibidir. Çünkü günahların bağışlanması ibtidâen değil, tevbe ve kefarete gibi birtakım sebepler aracılığı ile gerçekleşecektir. Yani vuku bulmuş olayların

⁶⁶ el-İnşirah 94/2-3.

⁶⁷ Mâtürîdî, *Te'vîlât*, XVII, 253.

⁶⁸ Mâtürîdî, *Te'vîlât*, VII, 305.

⁶⁹ Mâtürîdî, *Te'vîlât*, XIV, 9-10.

⁷⁰ Mâtürîdî, *Te'vîlât*, XV, 251.

üzerine yapılabilecek eylemlerden bahsedilmektedir. Bu durumda söz konusu iki yorumun telifi nasıl olacaktır? Buradaki kapalılık, Mâtürîdî'nin ismet hakkındaki görüşünün bütünlüğü içinde çözülebilir. Onun peygamberler hakkında zelle olarak zikredilebilecek hususlar hakkındaki genel prensibi 'efdalin terki' şeklinde özetlenmiştir. Yani Peygamberler için tevbeye konu olabilecek yegane şey (zelle) iki helal durumdan daha efdali (daha faziletlisi) varken, helal olanı yapmış olmalarıdır. Peygamberler sıradan insanlar olmadıkları için bize göre helal olan şey onlar için zelle olarak tanımlanabilir.

Nehyin fiilden önce vuku bulması hakkında örneklendirilebilecek bir diğer ayete de yer vermeyi uygun buluyoruz.

'Gece gündüz Rablerine dua edenleri kovma'⁷¹ ikazı ile ilgili olarak anlatılan olay şudur: Mekkeliler, Hz. Peygamber'in meclisinde ayrıcalık istemeleri üzerine Hz. Peygamber'in böyle bir niyete girdiği, akabinde bu âyetin indiği müfessirlerin bize aktardığı nüzül sebepleri arasında yer almıştır. Mâtürîdî bu yorumlara karşı çıkar. Bu yakışıksız ithamın nübüvvetin ıskatı anlamına gelebileceğini, Hz. Peygamber'in böyle bir davranışı değil yapmak, aklına bile getirmesinin muhtemel olmadığını ifade eder. O halde niçin 'kovma!' şeklinde bir âyet inmiştir. Mâtürîdî'ye göre bu hitâb onun bu eylemi yapmasından sonra inmiştir. Allah, henüz böyle bir durum gerçekleşmemişken Resulüne ashabıyla ilişkilerini öğretme ve eğitim sadedinde bu sakındırmayı yapmıştır. Tıpkı 'sabret, gözünü dünya metana dikme' de olduğu gibi. Yani başlangıçta (İbtidâe te'dibin ve ta'limin) böyle bir eylem vuku bulmadan önce yapılmış bir nehiy söz konusudur.⁷²

Allah Resulünün böyle bir davranışı gerçekleştirmediği konusu Mâtürîdî ve diğer müfessirlerde ortaktır. Mâtürîdî'nin tepkisine sebep olan şey diğer tefsircilerin Hz. Peygamber'de böyle bir "niyetin" vuku bulmuş olması ve nehyin ondan sonra gerçekleşmesi şeklindeki yaklaşımlarıdır. Mâtürîdî böyle bir şeyi ihtimal dahilinde görmez hatta bunun nübüvvetin ıskatı anlamına gelebileceğini düşünmektedir. 'Gözünü dünya metana dikme'⁷³ şeklindeki nehyde de durum aynıdır. Hz. Peygamber böyle bir şey yapmamıştır. Hz. Peygamber dünyaya meyil duymamıştır, bu ifade ibtidaen sarf edilmiştir.⁷⁴

Mâtürîdî'nin bu yaklaşımları peygamberlerin masum oluşları ile ilgili ayetlerin doğru anlaşılması noktasında önemli açılımlar sunmaktadır. Peygamberlerden günah sadır oluşunu düşündürtecek bir kısım ayetler, bu yorumlar sayesinde ismeti zedelemeyecek bir zemine taşınmış olmaktadır.

Biz onun sisteminin iç tutarlılığını görmek açısından örneklendirmeyi geniş tutmayı tercih ettik.

⁷¹ el-En'am 52.

⁷² Mâtürîdî, *Te'vilât*, V, 73-75.

⁷³ Tâhâ 20/131.

⁷⁴ Mâtürîdî, *Te'vilât*, IX, 250.

d) İsmet Mihneti Kaldırmaz

Bu üç yaklaşımın dışında kalan veya onlarla beraberce zikrettiği bir diğer te'vil şekli, 'ismetin mihneti izale etmemesi' düşüncesidir. Yani Allah Teâlâ'nın bu beyanlarından anlaşılması gereken; peygamberi sakındırmaktan ziyade, Peygamberin masum olması ile imtihan olan kul olması gerçekliğinin çelişmediğini, bilakis birbirleri ile anlamlı olduğunu bildirmesidir. İtâb âyetleri veya nehiy sigası ile gelen hitâblar Peygamber'in şahsına yönlendirildiğinde (bundan başka bir ihtimal kalmadığında) Peygamber'in masum olması ile imtihana, emre, nehye muhatap olmasını paralel anlama gereğini 'İsmet mihneti kaldırmaz' cümlesi ile özetler. Adeta prensip haline getirdiği bu cümle ile neyi kastetmektedir? Bilindiği gibi Mâtürîdî pek çok konuda yoğun ve mülahhas cümleler serdeder ve detaylı açıklamalarda bulunmaz. İsmet mihneti kaldırmaz prensibini de çokça zikretmesine rağmen detaylandırma cihetine gitmemiştir. Biz önce bu konuda yaptığı açıklamalara yer verdikten sonra yine örnekler üzerinden maksadını anlamaya çalışacağız. Mâtürîdî'ye göre Peygamberlerin ismet sıfatları vardır, dolayısıyla günahattan korunmuşlardır. Fakat masum olmaları imtihan olmayacakları anlamına gelmeyeceği için aynı zamanda emre ve nehye muhataptırlar. Mâtürîdî, Allah'ın -masum olması nedeniyle- yasaklanan şeyi yapmayacaklarını bildiği halde Peygamberlerini o şeyden niçin nehyettiği sorusunu şöyle cevaplandırır:

'İsmet imtihanı izale etmez. (Yani masum oluşu sınava tabi tutulma ilkesini bertaraf etmez) İmtihan masumiyet halinde bile iki şekilde gerçekleşir:

- 1- Peygamberin geçmişteki masumiyeti şu anda da masum oluşu gerektirmez.
- 2- Kendisine ismet ile ikram olunan kişi bazı şeylerden nehyedilmeye daha müstehaktır.

Nitekim masum olduğu için emir ve nehyin muhatabı olmaması o kimse için ismeti de anlamsız kılar. Çünkü nehyin olmaması durumunda o şey zaten o kişi hakkında mübah olacağı için masumiyetin anlamı kalmamış olur. Bu nedenle -her ne kadar masum olsa da- peygamberlere nehiy, sakındırma gerçekleşmiştir. İlke olarak (fi'l asl) o nehiyleri yapmayacak olsalar da... Masum olana emir ve nehiy olmaz denildiği taktirde ismetin de faydası (anlamı) ortadan kalkmış olur. Çünkü ismet, emir ve nehyin yerine getirilmesi sürecinde korumanın gerçekleşmesi demektir.⁷⁵

Bize göre bu açıklamalar hem ismeti isbat etmeye hem de bu konuda Peygamberin iradesini vurgulamaya yönelik olarak anlaşılabilir. Birinci şıkta bahsedilen Hz. Peygamber'in daha önce korunmuş olmasının her zaman korunacağı anlamına gelmediği şeklindeki cümle, Hz. Peygamberin masum oluşunun kendisinin de içinde bulunduğu bir süreçle gerçekleştiğini ifade ediyor olmalıdır. Peygamber bir sonraki eyleminde korunacağını garanti içinde değildir. Yani masum oluşu emir, nehiy ve imtihanla birlikte şekillenen bir durumdur. Buradan anlaşıldığına göre ismet, Allah'ın günahlardan korunmak için gönderdiği emir/nehiyler ve Hz.

⁷⁵ Mâtürîdî, *Te'vilât*, I, 224 vd.

Peygamber'in bu emirleri yerine getirme gayreti ile birlikte şekillenmektedir. Bu durumda masumiyeti, Hz. Peygamberi emir ve nehiyden müstağni kılmayacaktır. Çünkü ismet bu emir ve nehiylerle birlikte oluşmaktadır. Yani ona yönelik bir emir veya nehiy olmadığı takdirde bahsi geçen hususlar mübah hükmünde olacaktır. Her şey mübah ise Peygamber nelerden korunacaktır? Dolayısıyla Peygamber'e yönelik nehiyler ismetin varlık sebebidir. Masum olduğu için emirlerin ona yönelmesi anlamlı değil dendiği takdirde masumiyet de anlamını kaybedecektir.

Mâtürîdî'nin ilkeleştirdiği bu cümle Te'vilât'ta farklı bağlamlarda şu şekillerde geçmektedir:

'İsmet imtihanı kaldırmaz/bertaraf etmez.'⁷⁶ 'Emir ve nehiy olmazsa ismete ihtiyaç duyulmaz.'⁷⁷ 'Emre muvafakat nehye muhalefet ismetle açığa çıkar.'⁷⁸ 'İsmet emri ve nehyi kaldırmaz bilakis artırır.'⁷⁹ 'Eğer nehiy varsa ismetten faydalanılabilir.'⁸⁰ 'İsmet korkuyu izale etmez.'⁸¹ 'İsmet aksini irtikabtan emin kılmaz.'⁸² Yani, Peygamber her ne kadar risalet görevinden dolayı masum olsa da aynı zamanda kuldur ve imtihan olunmaktadır. Dolayısıyla imtihana tabi iken emirleri yapmak nehiylerden sakınmakla yükümlüdür. Masum olması ondan bu yükümlülüğünü izale etmemektedir.

Ancak tekraren hatırlanması gereken şudur ki; Mâtürîdî'ye göre Peygamberlerin masumiyetinin imtihanı kaldırmaması, onların sakındırıldıkları şeyleri yaptıkları manasına gelmemektedir. Mesela 'Allah ile beraber başka ilaha yalvarma' gibi beyanlar onların başka ilaha yalvarma, cahillerden olma vb. gibi bir ihtimaleri olduğu anlamına gelmez. Çünkü risalet için seçilmişlerdir ve böyle bir eylemi yapmazlar.⁸³ İmam Mâtürîdî Hz. Peygamberin imtihan olduğu için emre ve nehye muhatab olmasını vurgularken âyetlerin zahiri bir okuyuşla okunmasını ve Peygamber ile bu nehyedilen fiiller arasında bir bağlantının kurmasını doğru bulmaktadır. Allah'ın onlar hakkında bu hitâblarda bulunması tıpkı melekler hakkında şöyle buyurması gibidir. 'İçlerinden her kim, 'Allah'tan başka ben de şüphesiz bir ilahım' derse böylesini cehennemle cezalandırırız'⁸⁴ (Hz. Peygamber'in anne babası olmamasına rağmen onlara nasıl davranılması gerekliliği ile ilgili emirlere muhatab olması örneğinde de olduğu gibi.) Yani Peygamber ve günah arasında düşünülebilecek irtibat, gerçekleşmesi aklen mümkün olup pratikte mümkün olmayan bu gibi durumlara kıyas edilmelidir. Peygamberlerin masum ve aynı zamanda imtihan ediliyor oluşları ile ilgili şunları söyler:

⁷⁶ Mâtürîdî, *Te'vilât*, I, 224.

⁷⁷ Mâtürîdî, *Te'vilât*, VIII, 249.

⁷⁸ Mâtürîdî, *Te'vilât*, VII, 147.

⁷⁹ Mâtürîdî, *Te'vilât*, V, 55.

⁸⁰ Mâtürîdî, *Te'vilât*, XVI, 235.

⁸¹ Mâtürîdî, *Te'vilât*, VII, 282.

⁸² a.y.

⁸³ Mâtürîdî, *Te'vilât*, VIII, 277.

⁸⁴ el-Enbiya 21/29.

'Peygamberler korunmuş oldukları şeylerden nehyedilmişlerdir ki o nehyedildikleri şeyleri yapma ihtimalleri yoktur.' Şüphelenenlerden, zâlimlerden, cahillerden olma' şeklindeki âyetlerde olduğu gibi. Bu söylenenler onlar hakkında vehmedilemez. Çünkü ismet mihneti kaldırmaz. Kaldırdığı takdirde ismetin bir faydası (anlamı) kalmaz. Çünkü ona imtihan edilme anında ihtiyaç duyulur. Mihnet yoksa ismet de gerçekleşmez.⁸⁵

Peygamberlerin nehyedildikleri şeyi yapmaları bir yana böyle bir düşünceyi zihinlerinden geçirmiş olmalarını dahi mümkün görmemektedir. Tefsircileri bu gibi yorumlar konusunda eleştiren Mâtürîdî 'Az kalsın (kâfirler) seni ondan (vahyettiklerimiz) şaşırtacaklardı' âyetiyle ilgili olarak Hz. Peygamber'de kâfirlerin istediği şey konusunda bir niyet oluşmuştur şeklindeki yorumları hakkında 'Onun hakkında (müfessirlerin) vehmettikleri bu şeyin olması ihtimali yoktur. Onların sözleri fasiddir, hayaldir. Bu yorumu yapanlar onu hakkıyla tanıyamamışlardır, demektedir.⁸⁶ Aynı konuda 'Gece gündüz Rablerine dua edenleri kovma' âyetine binaen; Mekke eşrafının ayrıcalık istediği, Hz. Peygamber'in de meclisinde onlara ön saflarda yer ayırma niyetinde olduğu (Hemme en yef'ale zalik) şeklindeki yorumlarını eleştirir. Çünkü Mâtürîdî'ye göre Hz. Peygamber'in zihnine böyle bir şeyin gelmesi muhtemel değildir⁸⁷ demektedir.

'Sakın şüphelenenlerden olma' âyetinde de aynı yaklaşımı görmekteyiz. 'Malumdur ki Peygamber hiçbir şeyden şüphelenmez'⁸⁸ 'O halde onlar hakkında (ashab-ı Kehf) tartışmaya girme' âyetinin te'vilinde Hz. Peygamber'in zikri geçen konularda onlarla tartışmaya girmesi düşünülemez,⁸⁹ der. Yine bir başka bağlamda Hz. Peygamber'in inşallah dememesinin düşünülemeyeceğini⁹⁰ ifade eder. Hz. Yusuf ile ilgili bir âyette yaptığı yorum da dikkat çekicidir. Züleyha için kullanılan hemme fiiline 'arzuladı, istedi' manasını verirken Hz. Yusuf için aynı bağlamda kullanılan hemme fiiline 'öldürmeyi istedi' gibi bir anlam vermektedir. Ancak verdiği üçüncü yorum bizim yukarıda ifade etmeye çalıştığımız konu açısından daha uygundur. Şöyle ki: âyette geçen (hemme) istedi anlamındaki fiil 'Eğer Rabbinin burhanını görmeseydi' şeklindeki şarta bağlanmıştır. Bu da Hz. İbrahim'in söylediği şu sözlerdeki şart gibidir: 'Belki de bu işi şu büyükleri yapmıştır. Hadi onlara sorun eğer konuşurlarsa'⁹¹ Yani putların konuşma şartı gerçekleşmeyeceğine göre bu olayın olma ihtimali yoktur. Aynı şekilde Hz. Yusuf'un onu istemesi veya Hz. Peygamber'in müşriklerin isteklerini yapması hep aynı şekilde şarta bağlandığı için aslında bu durumların gerçekleşme ihtimalleri de yok demektir.

⁸⁵ Mâtürîdî, *Te'vilât*, VIII, 42-43.

⁸⁶ Mâtürîdî, *Te'vilât*, VIII, 333.

⁸⁷ Mâtürîdî, *Te'vilât*, V, 73-75.

⁸⁸ Mâtürîdî, *Te'vilât*, XIII, 253.

⁸⁹ Mâtürîdî, *Te'vilât*, IX, 39.

⁹⁰ Mâtürîdî, *Te'vilât*, IX, 46.

⁹¹ el-Enbiya 21/63.

Hız. Yusuf'un Züleyha'yı istemesi ya da Hız. Peygamber'in müşriklerin baskıları karşısında onların isteklerini yapmayı düşünmesi gibi durumların olması hiç muhtemel değilse onların imtihan olmaları yani 'İsmetin mihneti kaldırmaması' ne anlama gelmektedir. Veya onların bu eylemleri gerçekleştirmelerini muhtemel görmemiz masum oluşlarını zedeleyen bir durum mudur? Mâtürîdî'nin kullandığı ihtimal kavramını -Peygamberden böyle bir şey yapması beklenmez- şeklinde anlayacak olursak bu problem aşılabilir. Ancak bu konuda söylediği her şeyi birlikte okuduğumuzda çıkan tablo bu ifadenin ötesinde gibi durmaktadır. Yani Mâtürîdî Hız. Peygamber ve peygamberler ile hata edebilirlik arasında en küçük bir bağ kurulmasına zemin hazırlayacak her türlü yaklaşıma kesin olarak karşıdır.

Aslında geçmişte masum olmak o anda korunmuş olmayı gerektirmez.⁹² İsmet' zıddını irtikabtan emin kılmaz.⁹³ 'Allah onları âyetlerle ve akılları ile korudu.'⁹⁴ şeklindeki ifadeler İmam Mâtürîdî'nin, Peygamberlerin iradesi olmaksızın bir masumiyeti düşünmediğini göstermektedir. Fakat tek tek örnekler üzerinden bakıldığında, itâb ve nehiy anlamı taşıyan âyetlerde bahsi geçen konuların Hız. Peygamber'in zihninden bile geçmiş olabileceği ihtimalini kabul etmemesi anlamamız gereken başka hususlar olduğunu ihsas ettirmektedir.

Şimdi bu konuyu örneklendirmeye çalışalım:

'Onlar, sana vahyettiğimizden başkasını bize karşı uydurman için az kalsın seni ondan şaşırtacaklardı. (Eğer böyle yapabilselerdi) işte o zaman seni dost edinirlerdi. Eğer biz sana sebat vermiş olmasaydık az kalsın onlara biraz meyledecektin.'⁹⁵ Buradaki ilk âyet için müfessirler şöyle der: Kâfirlerin bazı şeyleri reddetmesi halinde ona tabi olacaklarını söylemeleri üzerine Hız. Peygamber buna niyet etmiş (hemme) ve ardından bu âyet inmiştir. Mâtürîdî bu yorumu asla kabul etmez. Hız. Peygamber hakkında vehmettikleri bu şeyin olmasının ihtimali yoktur. Bu yorumu yapanlar onu hakkıyla tanıyamamışlardır.

'Neredeyse onlara meyledecektin' âyeti ile ilgili olarak da Hasan Basrî'den rivayetle şöyle der: '(onlara meyletmeye) niyetlendi (hemme), ya da bu zihnine geldi (hatara) İblis zihnine getirdi. Yusuf kıssasındaki Hız. Yusuf için kullanılan hemme fiili de bu anlamdadır. Hasan'ın dışındakiler Hız. Peygamber'in Müslüman olmalarını aşırı istediği/onlara acıdığı için, onlarla yalnız oturmaya niyetlendiğini söylerler. Bu gibi işleri yapmak caizdir. Ancak Peygamberler için küçük de olsa bu işleri yapmak, Allah'ın izni olmadan caiz değildir. Yunus kıssasında olduğu gibi. Başkaları yaptığında övülecek bir fiil, Allah'ı izni olmadan bir Peygamber tarafından yapıldığı takdirde itâba konu olur. Bu da bize şunu gösterir: Peygamberler çok küçük de olsa Allah'ın izni olmadan bir şey yapmadılar.'⁹⁶

⁹² Mâtürîdî, *Te'vilât*, I, 224 vd.

⁹³ Mâtürîdî, *Te'vilât*, VII, 281.

⁹⁴ Mâtürîdî, *Te'vilât*, VIII, 332.

⁹⁵ el-İsra 17/73.

⁹⁶ Mâtürîdî, *Te'vilât*, VIII, 334.

Bu âyette Hasan Basri ve diğer müfessirler âyeti 'Hz. Peygamber meyletti veya buna niyet etti ve Allah ona sebat verdi ve yapmadı' şeklinde anlarlarken Mâtürîdî 'Allah sebat verdi ve bu meyletme işi de hiç olmadı' şeklinde anlamaktadır. Burada Mâtürîdî'nin, diğer müfessirlerin bu temayüllerine verdiği tepki ile kendisinin tasavvurunu anlamamız kolaylaşmaktadır. Yani Hz. Peygamber'in zihnine havatır düzeyinde bile olsa böyle bir düşüncenin gelmesi Mâtürîdî'nin kabul edeceği bir yaklaşım değildir. Hz. Peygamber ve diğer peygamberlerin itâba konu olan eylemleri aslında yanlış değildir. Fakat Allah'ın izni olmadan yapılması veya daha iyi olanı terk sadedinde olduğu için itâba konu olmuştur.

Peygamberler veya özelde Hz. Peygamber ile hata edebilirlik ihtimali arasında böyle bir mesafenin konulması ile 'ismet mihneti kaldırmaz, zıddını irtikabdan emin kılmaz' anlayışının telifi ilk anda anlaşılma güçlüğü taşımaktadır. Çünkü Peygamberlerin zihinlerine, emir ve nehiylere konu olan fiilleri gerçekleştirme isteği havatır düzeyinde dahi gelmiyorsa ne ile imtihan oldukları sorulabilir. Mâtürîdî'nin peygamberleri ve hassaten Hz. Peygamber'i normal bir beşer olarak algılamadığı, itab ayetlerinin helaller arasında daha efdal olanı terk edişten kaynaklandığı, Hz. Peygamber'in zatının yani maddi manevi tüm özelliklerinin mucizevi bir üstünlük taşıdığı şeklindeki düşüncelerini⁹⁷ aynı anda dikkate alacak olursak, sıradan günahkâr kullarla ortak paydalarının neredeyse olmadığını söylemekten başka ihtimal kalmamaktadır. Mâtürîdî'nin bu yaklaşımı Müslümanların geleneğinde teşekkül eden peygamber algısını oluşturan saiklerin neler olduğu konusunda yeterince ipucu vermektedir. Peygamberler ve özellikle Hz. Peygamber hakkında insan zihninde oluşabilecek her türlü yanlış düşünceyi izale etmek için azami bir gayret içinde olduğu açıktır. Yanlış düşünce derken kastettiğimiz en uç nokta, onun sıradan bir insan gibi algılanmasından ibarettir. Yoksa günah işlemesi gibi bir ihtimal zaten konu dışı bırakılmıştır.

Modern zamanlara gelene kadar Müslümanların peygamber tasavvurları bu minval üzere iken günümüz için aynı şeyi söylemek yer yer zorlaşabilmektedir. Bu dönemde peygamber algısının zihinlerde bir tesviye işlemine maruz kaldığı⁹⁸ şeklindeki eleştiriler dikkate değerdir.

İnsanların din ile olan ilişkilerinin peygamber inancı üzerinden vücut bulması ve insanoğlunun bu konuyla alakalı olarak iki uç tavırla (Hıristiyanlık ve Yahudilik) büyük yanlışlara savrulmuş olması mevzunun önemini açıkça göstermektedir. Peygamberi hayatlarımızda etkin kılmak, aynı zamanda ilahlaştırma ve sıradanlaştırma yanlışlarından uzak kalabilmek oldukça zor bir o kadar da hayati mesele gibi durmaktadır. Yaratıcıya, varlığa, insana olan bakışımızın geleneksel dönemlere göre bambaşka bir zeminde yeniden dizayn edildiği, hiyerarşinin gündem bile ol-

⁹⁷ Bknz. Günaydın, Fatma, 'Mâtürîdî'de Nübüvvetinin Delili Olarak Hz. Peygamber'in Zâtı', İmam Mâtürîdî ve Mâtürîdiyye Geleneği: Tarih, Yöntem, Doktrin Prof. Dr. Bekir Topaloğlu Anısına, 2018, s. 197-213

⁹⁸ el-Attas, Nakîb, *Modern Çağ ve İslami Düşüncünün Problemleri*, İstanbul 1989, İnsan yay, s. 140-141.

madığı, Tanrı ile insanın karşı karşıya konumlandırıldığı bir dünyada⁹⁹ peygamberin yerini/ işlevini doğru belirlemek, zihin ve duygu dünyamızda olması gereken şekline yeniden kavuşturmak...Kim bilir belki de kilit taşı etkisiyle yitip giden pek çok değerimizi yerine oturtacak bir tesire sahiptir.

Kaynakça

- Attas, Nakib, *Modern Çağ ve İslami Düşünüşün Problemleri*, İstanbul: İnsan Yayınları, 1989.
- Günaydın, Fatma, *Mâtürîdî'nin Kelam Sisteminde Peygamberlerin İsmeti*, Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2013.
- Günaydın, Fatma, 'Mâtürîdî'de Nübüvvetinin Delili Olarak Hz. Peygamber'in Zâtî, İmam Mâtürîdî ve Mâtürîdiyye Geleneği: Tarih, Yöntem, Doktrin Prof. Dr. Bekir Topaloğlu Anısına, 2018, s. 197-213
- Mâtürîdî, Ebu Mansur Muhammed b. Muhammed b. Mahmud es-Semerikandi, 333/944; *Te'vilatü'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Masum Vanlıoğlu; müracaa Bekir Topaloğlu, İstanbul: Mizan Yayınevi, 2010.1. c.
- Mâtürîdî, Ebu Mansur Muhammed b. Muhammed b. Mahmud es-Semerikandi, 333/944; thk: Ahmed Vanlıoğlu; müracaa Bekir Topaloğlu, İstanbul: Mizan Yayınevi, 2005. 2. c.
- Mâtürîdî, Ebu Mansur Muhammed b. Muhammed b. Mahmud es-Semerikandi, 333/944; thk. Ertuğrul Boynukalın; müracaa Bekir Topaloğlu, İstanbul: Mizan Yayınevi, 2006.5. c.
- Mâtürîdî, Ebu Mansur Muhammed b. Muhammed b. Mahmud es-Semerikandi, 333/944; thk. Ertuğrul Boynukalın; müracaa Bekir Topaloğlu, İstanbul: Mizan Yayınevi, 2006. 6. c.
- Mâtürîdî, Ebu Mansur Muhammed b. Muhammed b. Mahmud es-Semerikandi, 333/944; thk. Murat Sülün; müracaa Bekir Topaloğlu, İstanbul: Mizan Yayınevi, 2007. 9. c.
- Mâtürîdî, Ebu Mansur Muhammed b. Muhammed b. Mahmud es-Semerikandi, 333/944; ilmi neşre hazırlayan Ali Haydar Ulusoy; ilmi kontrol Bekir Topaloğlu, İstanbul: Mizan Yayınevi, 2008. 11. c.
- Mâtürîdî, Ebu Mansur Muhammed b. Muhammed b. Mahmud es-Semerikandi, 333/944; thk. Murtaza Bedir; müracaa Bekir Topaloğlu, İstanbul: Mizan Yayınevi, 2008. 13. c.
- Mâtürîdî, Ebu Mansur Muhammed b. Muhammed b. Mahmud es-Semerikandi, 333/944; thk. Muhammed Masum Vanlıoğlu; müracaa Bekir Topaloğlu, İstanbul: Mizan Yayınevi, 2009. 14. c.
- Mâtürîdî, Ebu Mansur Muhammed b. Muhammed b. Mahmud es-Semerikandi, 333/944; thk. Muhammed Masum Vanlıoğlu; müracaa Bekir Topaloğlu, İstanbul: Mizan Yayınevi, 2010. 15. c.
- Mâtürîdî, Ebu Mansur Muhammed b. Muhammed b. Mahmud es-Semerikandi, 333/944; thk. Muhammed Masum Vanlıoğlu; müracaa Bekir Topaloğlu, İstanbul: Mizan Yayınevi, 2010. 16. c.
- Mâtürîdî, Ebu Mansur Muhammed b. Muhammed b. Mahmud es-Semerikandi, 333/944; thk. Ahmed Vanlıoğlu; müracaa Bekir Topaloğlu, İstanbul: Mizan Yayınevi, 2010. 17. c.
- Torun, Tuğba, *Tanrı Kirallığı'ndan İnsan Kirallığı'na*, Konya: Çizgi Yayınları, 2021.

⁹⁹ Torun, Tuğba, *Tanrı Kirallığı'ndan İnsan Kirallığı'na*, Konya 2021 Çizgi yay, s.195.